

Əlişir Nəvai və Azərbaycan

Almaz Ülvi Binnətova

Filologiya elmləri doktoru, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: almazulvi1960@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7991-3969>

Annotasiya. “Əlişir Nəvai və Azərbaycan” adlı tədqiqat işi bir neçə istiqamətdə qruplaşdırılmışdır. “Əlişir Nəvai yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri”; “Əlişir Nəvai yaradıcılığına Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri”; “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Əlişir Nəvai irsinin öyrənilməsi”; “Azərbaycan və özbək dillərinin müqayisəli öyrənilməsində Əlişir Nəvai yaradıcılığının rolu və Ortaq türk ədəbi dilinin tədqiqi tarixində Əlişir Nəvai ədəbi irsinin yeri”. Bu bölmələr daxilində sistemləşdirilən tədqiqatda əsas mənbə kimi Əlişir Nəvainin öz əsərlərinə isnad edilmişdir. “Əlişir Nəvai və Azərbaycan” mövzusu iki qardaş xalqın ədəbi əlaqələr tarixinin qızıl səhifəsi, bitib-tükənməyən araşdırma, tədqiqat qaynağı, ədəbi təsir, ədəbi ənənə, ədəbi simalar tarixinin ilkin mənbəyidir.

Açar sözlər: Əlişir Nəvai, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, ədəbi təsir, Ortaq türk ədəbi dil tarixi

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.143>

Məqaləyə istinad: Binnətova A.Ü., (2020) *Əlişir Nəvai və Azərbaycan*. «Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq», № 1, səh. 59-67

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 14.04.2020; qəbul edilib – 20.04.2020

Alisher Navoiy and Azerbaijan

Almaz Ulvi Binnatova

Doctor of Philological Sciences, Institute of Literature
named after Nizami Ganjavi. Azerbaijan.

E-mail: almazulvi1960@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7991-3969>

Abstract. The research work named “Alisher Navoiy and Azerbaijan” was grouped in several directions. In the systematic research within the sections named “The influence of Alisher Navoiy's creativity on Azerbaijani literature”, “The influence of Azerbaijani literature on the creativity of Alisher Navoiy”, “Studying of Alisher Navoiy's legacy in Azerbaijani literary studies”; “The role of Alisher Navoiy's creativity in the comparative study of Azerbaijani and Uzbek languages and the place of Alisher Navoiy's literary heritage in the study of the common Turkish literary language” as a main source is based on the Alisher Navoiy's own works. The theme “Alisher Navoiy and Azerbaijan” is a golden page in the history of literary relations between two fraternal peoples, the source of research, literary influence, literary tradition and primary source in the history of literary figures.

Keywords: Alisher Navoiy, Azerbaijani literary criticism, literary influence, History of common Turkish literary language.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.143>

To cite this article: Binnatova A.U. (2020) *Alisher Navoiy and Azerbaijan*. «Comparative Literature Studies», Issue I, pp. 59-67

Article history: received – 14.04.2020; accepted – 20.04.2020

Giriş / Introduction

Böyük özbək şairi, türk dünyasının iftixarı, bəşəriyyətin dahi oğlu Əlişir Nəvainin ədəbi şəxsiyyəti və irsinin heyvətəmiz xarakterdə məzmunu hələ çox əsrlərin tədqiqat mövzusu olacaq, öyrəniləcək və araşdırılacaqdır. Həyat məktəbdir deyiblər. Nəvai irsi elə bir yaradıcılıq məktəbidir ki, bu məktəbdən dərslər alanlar Füzuli zirvəsi fəthinə qədər gedib çata biliblər. Əlişir Nəvai, belə demək mümkünsə, ilk dərslərindən birini, Azərbaycan ədəbiyyatından öyrənib – ustad dərsləri alıb, Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatına ustalıq edib, Əlişir Nəvainin elmi-ədəbi yaradıcılığı tədqiq edilərək, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının önəmli səhifələrində xüsusi yer tutub.

“Özbək ədəbiyyatının görkəmli klassiki Əlişir Nəvainin böyük klassik kimi fəxrlə söz açdığı dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi haqqında yazdığı aşağıdakı misralar eyni dərinlikdən axıb gələn çayların vahid məcrada birləşərək daha gur axınla irəli getməsinin etirafıdır:

*Yalnız bu xəzinədən almışdır kamı,
O Gəncədə yatan böyük Nizami.
Gəncədə olsa da aramı onun,
Xəzinələr üstədir məqamı onun.
Ağz qapıları səs eyləmədən,
Könül xəzinəsini eylədi mädən.
O mädənə qapı-iki dodağı,
Bir kəsin dəyməsin ora ayağı.
O hikmət memarı söz yaradırkən,
Daş atan yaratmış onu əzəldən.*

Nizaminin ölməz misraları önündə heyvətini ifadə edən Əlişir Nəvainin şəiyyəti qarşısında dünya lirizminin fatehi Füzuli də həyəcanını gizlətmək fikrində olmayıb” [1, s. 4].

Əsas hissə / Main part

93 il əvvəl Bakıda Birinci Türkoloji Qurultay keçiriləndə Əlişir Nəvai adı bayraq olub, əsərləri nəşr edilərək Qurultay günü türk dünyasının görkəmli simalarına töhfə edilib, bayram şöləni Əlişir Nəvai adına qurulub. Bəli, Əlişir Nəvai Azərbaycanda belə bir uca taxtda əziz tutulub, bu gün də tutulur. “Əlişir Nəvai və Azərbaycan” adlı tədqiqatımızı bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmağı münasib bildik.

- *Əlişir Nəvai yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri*
- *Əlişir Nəvai yaradıcılığına Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri*
- *Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Əlişir Nəvai irsinin öyrənilməsi*
- *Azərbaycan və özbək dillərinin müqayisəli öyrənilməsində Əlişir Nəvai yaradıcılığının rolu və Ortaq türk ədəbi dilinin tədqiqi tarixində Əlişir Nəvai ədəbi irsinin yeri*

1. Əlişir Nəvai yaradıcılığına Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri. Əlişir Nəvai fitrətən istedadlı olmaqla yanaşı, həm də çox təvazökar, kübar ədəbli böyük şəxsiyyət olub. Tədqiqata belə bir girişlə başlamağımız səbəbsiz deyil: “Əlişir Nəvai yaradıcılığına Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri” tədqiqatı üçün heç bir mənbəyə, heç bir tədqiqatı arayıb-axtarmağa ehtiyac olmur. Mütəfəkkir şair təvazökarlıqla bütün əsərlərinin girişində və ya müəyyən məqamında isnad etdiyi, faydalandığı, ibrət götürdüyü, öyrəndiyi bütün əsərlərin – sənətkarların adlarını çəkir, onlardan nə öyrəndiyini, nələri götürdüyünü qeyd edir. “Əlişir Nəvai türk xalqları ədəbiyyatının yeni bir mərhələsinin dahi yaradıcısıdır. Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə, qədim dövrlərdə epik əsərlərin, ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatın, xüsusən poeziyanın fars dilində yazılması ənənəsi geniş yer tuturdu. Əlişir Nəvai fars dilini, ərəbcəni mükəmməl bilirdi və yüksək qiymətləndirirdi. Buna baxmayaraq, artıq XIII əsrdən İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddinlə başlayan ümumtürk ədəbiyyatındakı milli ədəbiyyat uğrunda mübarizənin ən yüksək zirvəsi, mən deyərdim ki, orta əsrlərin əsas zirvələrindən biri Əlişir Nəvaidir. Əlişir Nəvai Nizami Gəncəvidən sonra, Məhəmməd Füzulidən isə əvvəl ümumtürk ədəbiyyatının zirvəsidir. Əlişir Nəvai Nizami Gəncəvini özünə ustad, müəllim kimi qəbul etmişdir. Məhəmməd Füzuli də Əlişir Nəvaidən özünün böyük ustası, müəllimi kimi çox fəxrlə söz açmışdır. Bu bizim həm ortaq köklərimizin, ədəbiyyat ənənələrimizin nə qədər yaxın, doğma, hətta eyni olduğunu bir daha nümayiş etdirir” [2, s.4].

Bu mənada, “Əlişir Nəvai və Azərbaycan” mövzusunun tarixini araşdırmalı olsaq, az qala elə Nəvainin dil açılıb sözləri yan-yana düzə bildiyi gündən olduğunu deyə bilərik. Bu misaldan, “Məcalisün-nəfais” (“Nəfis məclislər”) əsərinə nəzər salaq: əsər belə bir mətnlə başlayır. “İlk olaraq, Mir Qasım Ənvar həzrətləridir, sirri mübarək olsun. Hər nə qədər rütbələri şairlik payından çox uca və vilayət sahibi kimsələr arasında vəsfləri ifadədən aşmışsa da, həqiqətlər və bacarıqlarını nəzm geyimində könülə xoş gəldiyi üçün nəzmə iltifat etmişlər. Təyəmmün səbəbi ilə bu müxtəsərə (“Məcalisün-nəfais”) onların şərəfli adları ilə başlandı. Mirinin əslü Azərbaycanlıdır və doğum yeri Sərab adlı kənddir. O zamanlar 3 ilə 4 yaş arasında idim. Əziz kişilər oxumama istəyirdilər, bəziləri də şeir oxumama heyrət edərdilər” [3, s.292]. (Nəvai uzaq illərdə qalmış bir xatirə ilə böyük şairə hörmətini izhar etmiş olur: 3-4 yaşın arasında olarkən, əzizlərin (saray əhlinin) təklifi ilə Qasım Ənvarın farsca bir beytini əzbər demiş və məclis əhlinin məhəbbətini qazanmışdır). Qasım Ənvarın “Məcalisün-nəfais”də tutduğu yeri müəyyənləşdirərkən Rusuhi adlı orta əsr şairinin bir beytini təqdim etmişdir:

*Kim o 'lub macmara gardoni Attor,
O 'lubdur sham 'i majlisi Qosim Anvor.
Gulistoninda bulbuldir Xo 'jandiy,
U bog 'ning Sa 'di bo 'ldi nahl-bandi.
Horiminda edar javlon Tusiy.*

Göründüyü kimi, müəllif burada Mir Qasım Ənvarı Əlişir Nəvainin “Nəfis məclislər”inin şamı – yanar çırağı adlandırır. Yəni, bütün şairləri məhz onun – o şamın ətrafına toplayıb. Ustadına gözəl və layiqli təqdimatıdır. 770 sufi şeyx və alimlərdən bəhs edən “Nəsaimül-məhəbbət” əsərində də Mir Qasım Ənvardan dəfələrlə yazmış, 713-ü şəxs sıralamasında isə ayrıca hekayət [4, s.464-465] təqdim etmişdir. Əlişir Nəvai uşaqlığından ürəyində gəzdirdiyi bu məhəbbətinin nəticəsi kimi, sonralar Cam şəhərində dəfn olunmuş şair Qasım Ənvarın qəbri üzərində məqbərə tikdirmişdi. Əlişir Nəvai “Mühakimətül-lügəteyn” [4, s. 506-533] əsərində qeyd edir: “Uşaqlığın möcüzələri”, “Gəncliyin qaşdaşları”, “Orta yaşın gözəllikləri”, “Qocalığın faydaları” – bu dörd “Divan”ın şöhrətini çün dünyanın dörd yanına yaymışam, “Xəmsə” pəncəsinə pəncə vurmuşam. Əvvəlcə, “Möminlərin təşvişi” (“Heyrətül-əbrar) bağında təbim güllər açıbdır ki, ona “Sirlər xəzinəsi”ndən (“Məxzənül-əsrar”) Şeyx Nizaminin ruhu başıma dürlər saçıbdır. Elə ki, xəyalım “Fərhad və Şirin” şəbistanına yol tutdu, Əmir Xosrovun nəfəsi (“Şirin və Xosrov”) odundan çırağımı yandırdı. Eşqim “Leyli və Məcnun” (“Leylavü Məcnun”) vadisinə baş vuranda, Xacə Himməti (öz) “Gövhərnəmə”sindən yoluma

gövhərlər səpibdir. Qəlbimə “Yeddi səyyarə” (“Səbai səyyarə”) hakim olanda, Əşrəfin “Yeddi gözəl”indəki (“Həft peykər”) yeddi hurisima peşkəşimdə yaraqlanıb durdu. “İskəndərin divarları”nın (“Səddi İskəndər”) xatirim mühəndisi əsasını salıbdır ki, onda da möhtərəm Cami öz “Hikmətlər kitabı”ndan (“Xiradnamə”) yardım və imdad təbilini çalıbdır [4, s. 520-521; 5, s.14].

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”çilik ənənəsinə Əlişir Nəvai ərəb və fars səddini qıraraq türkcə cavab yazdı. Türk dilini həmin dillərin boyuna qaldırdı. Obrazlar, hadisələr oxşar olsa da, Nəvai öz dühası ilə yanaşdı: yeni rəng, yeni ruh, yeni çalar, yeni ahənglə öz nəqşibəndi baxışı ilə sözə yeni naxış vurdu. Əlişir Nəvai söz nəqqaşı olub. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, şair “Xəmsə”sinin iki dastanının da mövzu sujetini Azərbaycanın böyük klassiklərindən Nizami Gəncəvi və Əşrəf Marağayıdan faydalandığını lütfkarlıqla qeyd edir.

“Xəmsə”sinin az qala, hər ritmində Nizami Gəncəviyə baş əyir, onun söz meydanına girmək, onun pəncəsinin üstünə pəncə qoymağın asan olmadığını yazır (“Fərhad və Şirin” dastanından). Bu meydanda Əlişir Nəvainin Nizami Gəncəvi yaradıcılığına– istedadına heyrətinin ifadəsi onun kübar ədəbinin lirik təcəssümüdür.

*Bu meydanda sanma asandır durmaq,
Nizamilə pənçə pənçəyə vurmaq.
Nizamiyə pəncə uzatsa hər kəs,
Qırılar pənçəsi, murada yetməz
Şir pəncəsi gərək şirlə edə cəng,
Barı şir olmasa, qoy olsun pələng [6, s.17].*

Teymurilər səltənətində təqib olunan, onun ideologiyasında qəbul edilməyən böyük İmadəddin Nəsimi yaradıcılığına münasibətini, əgər belə demək mümkün olursa, ona ehtiram və sayğısını Məhəmməd Pəhləvanın tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti” əsərində Məhəmməd Pəhləvanın dili ilə – aralarında keçən dialoqdan- ədəbi üsuldan istifadə edərək fikrini bildirir:

“Dedi: Sualımız budur ki, şeirləri zaman səhifəsinə keçən türkcə şeir yazan şairlərdən hansı daha yaxşı söyləyib? Və sənin əqidəncə, hansına yaxşı deyə bilərik, sən kimi bəyənirsən?”

Mən dedim: Hamısı yaxşı söyləyir, mən bəyənirəm.

Pəhləvan dedi: Sən qeyri-müəyyən və səmimi davranışını bir tərəfə qoy, doğrusunu söylə. Hamısını bəyənirəm deyirsən, amma hamısı bir deyil axı, əlbəttə aralarında fərq var.

Mən dedim: Mövlana Lütfi hazırda hər kəsin qəbul etdiyi, bəyəndiyi, bu qövmün ustadı və söz mülkünün sultanıdır.

Pəhləvan dedi: Nə üçün Seyid Nəsimini demədiniz?

Mən dedim: Xatirimə gəlmədi və əgər yadıma düşsə də, Seyid Nəsiminin nəzmi özgə rəngdədir, o zahir əhli şairləri kimi nəzm söyləmir, bəlkə həqiqət yolunda şeirlər yazır. Bu sualda sən məqsədin məcaz yolunda sözləyən xalqdır”.

770 sufi alim və şeyxlərdən bəhs edən “Nəsaimül-məhəbbət” (“Sevgi şeirləri”) əsərində İmadəddin Nəsimiyə yer ayırır: “ İmadəddin Nəsimi rum və türkmən dilində şeir söyləyibdir və nəzminə həqiqət və ürfan həddən çoxdur. Bu yerlərdəki şeir əhlinin onun dərəcəsinə şeir söyləyəni yoxdur. Həmin təqlid əhli (yəni, onun ətrafındakılar) onun məzhəbində nöqsan tapıb mühakimə edərək şəhid etdilər. Dərisinin soyulması haqqındakı hökm məşhurdur, edam vaxtı bu şeiri deyibdir:

*Qiblədir üzün, nigara, qaşların mehrablar,
Surətin müşəf, vəli mişkin xətin e'rablar.*

və bu şeirin təxəllüsü belə tamamlanır:

*Ey Nəsimi, çün müyəssər oldu iqbalı vüsal,
Qoy dərinini soysa soysun, bu palıd qəssablar [4, s.486; 7, s.204].*

İmadəddin Nəsiminin vəfatından cəmi 24 il ötmüş Əlişir Nəvai doğulub. Bu mənada, İmadəddin Nəsiminin edam vaxtı dediyi misralar – şeir Əlişir Nəvainin bu əsərində yazdıqları daha doğru və dəqiq mənbə ola bilər. Əlişir Nəvai bu hadisəni, İmadəddin Nəsimi ağrısını, sözə tutulan bu divanın ağrısını təsadüfən qələmə almayıb. O, sözün qəhmərinə qalxıb və İmadəddin Nəsimiyə tutulan divanı tarixə bir daha həkk edib. İmadəddin Nəsimi sözünün təsiri Əlişir Nəvaiyə bu ağrıları yazdırıb. Beləliklə, qısa da olsa, bir neçə qeydlə Əlişir Nəvai yaradıcılığına Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri məsələsinə nəzər saldıq.

Daha geniş səpgidə yanaşsaq, Əlişir Nəvainin Əfzələddin Xəqani, Nizami Gəncəvi, Mir Qasım Ənvar, İmadəddin Nəsimi, Arif Ərdəbili, Əşrəf Marağayi və bir çox klassiklərimizin yaradıcılığından təsirləndiyini, yuxarıda da xatırladığımız kimi, elə Əlişir Nəvainin öz əsərləri üzərindən şərh etmək olar.

2. Əlişir Nəvai yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri: Ustadım Cənnət Nağıyevanın təbirincə desək, Əlişir Nəvai Nizami Gəncəvidən, İmadəddin Nəsimidən böyük heyranlıqla istifadə edibsə, XVI əsrdə Fuzulinin əsərlərində Nəvai ehtiramla yad olunub:

*Olmuşdu Nəvaiyi-süxəndan,
Mənzuri-şahənşahi-Xorasan [8, s.32].*

Mir Cəlal “Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyasında yazır: “Ərəblərdə Əbu Nəvas, farslarda Xacə Hafız, özbəklərdə Əlişir Nəvai kimi məşhur və böyük qəzəl ustadı olan şairlər yetişmişdir. Füzuli öz qəzəllərində bütün keçmiş ədəbi irsin nailiyyət və zənginliklərini inkişaf etdirmiş və öz dühası ilə Azərbaycanda lirik şeir sənətinin ən yüksək nümunələrini yaratmışdır. Şeirin dərdinə əlac etmək əzmində olan böyük sənətkar məhz məhəbbət dastanına müraciət edir, məhz Nizami, Nəvai kimi qüdrətli şairlərin toxunduğu mövzudan yazır” [9, s. 45; 258]. Əlişir Nəvai XV əsrdə bütün türk ələminə təsir edən bir şair olub. Amma lirizmin ən yüksək nümunələrini yaradan Füzuli olub. Nəvaiddən ustad dərsi alsada, onun türk ədəbi məktəbindən keçsə də, lirizmin ən uca zirvəsini fəth edib. Əlişir Nəvainin “Görgəc” rədifli qəzəlinə yazdığı təxmisdən –

*Könlüm açılır zulfu-pərişanını görgəc,
Nitqim tutulur qönçəyi-xəndanını görgəc.
Baxdıqca sənə qan saçılır didələrimdən,
Bağrım dəlinir nəvəki-müjganını gorgəc [10, s.331].*

Bu uca zirvə fəthinin ustadı Əlişir Nəvai yaradıcılığı o dövrün bütün qələm adamlarına öz təsirini göstərüb. Birincisi, bəşəri mövzuları ilə ədəbiyyat meydanında onu arxa cərgədə qoyan elə bir sənətkar olmadığına görə, ikincisi, türk ədəbi məktəbinin qüdrətli söz varisi kimi, üçüncüsü, onun ədəbi təvazökarlığı və kübar mədəniyyəti (bu ifadələrin yuxarıda izahını şərh etmişdik). “Əlişir Nəvai yaradıcılığına Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri” mövzunu təkcə Məhəmməd Füzuli ilə tamamlamaq fikrində deyilik. Teymurilər varisi Sultan Hüseyn Bayqaranın səltənəti dövründə Heratda elm, ədəbiyyat, tarix öz qızıl dövrünü fəth etmişdir. Bu yüksəlişin səsi-sədası bütün Şərqi yayılmışdı. Xorasan, Məvəraünnəhrdən, Azərbaycandan, İraqdan, Rumdan, Hindistandan gənclər həmin səltənətin paytaxtı Herata elm, təhsil dalınca gəlirdilər. Bu gənclərin bir çoxu təhsildən sonra ya öz Vətənlərinə qayıdırdı, ya da elə Heratda qalıb ədəbiyyat ələmində püxtələşirdilər. Ədəbiyyat aşıqları Əlişir Nəvainin qurduğu ədəbi məclislərə, ədəbiyyat məktəbinə gedib-gəlirdilər.

Hətta mənbələrdən məlumdur ki, Hüseyn Bayqaranın övladlarına dərs verən gənclərdən biri Azərbaycandan Herata oxumağa gedən Ziya Təbrizi olmuşdur. Əlişir Nəvainin “Məcəlisün-nəfais” əsərində də haqqında bəhs edilən məhz həmin Mövlana Ziya Təbrizidir. “Təzkireyi şüəra Azərbaycan” əsərində Ziya Təbrizinin 1521/22-ci illərdə Naxçıvanın Ordubad şəhərində doğulduğu qeyd edilir. Mövlana Ziya Hüseyn Bayqara səltənətinin son günlərinə qədər Heratda yaşamış, daha sonra Təb-

rizə getmiş və orada vəfat etmişdir. O, gözəl qəsidələr müəllifi kimi tanınıb, luğəz və müəmma janrında əsərləri çoxdur. Hətta qəsidələrindən birini Şahqərib Mirzəyə - S.H.Bayqaranın oğluna ithaf etmişdir. Bunlardan başqa, türk və fars dillərində xeyli qəzəl, qəsidə, müəmma və digər janrlarda yazdığı əsərləri vardır. “Məcalisün – nəfais”də Əlişir Nəvai onu belə təqdim etmişdir: “Mövlana Ziya - Təbrizlidir. Qəlbə yaxın kişidir. Kiçik cüssəli olduğu üçün dostların nəşələnməsinə səbəb olur. Təhsil almaq üçün Herat şəhərinə gəldi və o əsnada şeirlə də məşğul oldu, gözəl şeirlər söylədi. Bu misralar onundur:

*Əgər pərvanə bu gecə canından vaz keçərsə,
Bunda qəribə bir şey yoxdur,
çünki mumun ömür fidanının xəzanı gəldi” [3, s.345].*

Sam Mirzə Səfəvi “Töhfe-yi-Sam” təzkirəsində yazır: “Ziya Ordubadi – məşhur Azərbaycan şairi. Gənclik illərində Herata getmişdir, orada yüksək təhsilli və istedadlı şair kimi tanınmış, gözəl şeirləri ilə Əlişir Nəvainin şeir məclisinin üzvü olmuşdu. Özbək tədqiqatçı Cəlaləddin Jurayevin yazdığına əsasən, onun luğəz və müəmma janrından bəhs edən əsərləri (“Al-qoz” (luğəz haqqında), “Xall ul-muamma”) İrəvanın Qum şəhərindəki Ayətulla Maraşi adına kitabxanada saxlanılır (11271/II nömrə, 23 vərəqdən ibarətdir). Əsərin sonunda müəllifin adı belə möhürlənib: Mövlana Ziya Təbrizi [7, s.180-183].

XVI əsrdə Herat ədəbi məktəbinin – Əlişir Nəvai məktəbinin sorağı bütün Şərqdə geniş səs salır. Şeirə, elmə, sənətə maraq göstərən gənclər Herata – Əlişir Nəvai adına üz tuturlar. Və burada da (həm Əlişir dövrünün tarixçilərinin qeydlərinə, həm də Əlişir Nəvainin öz yazdıqlarına görə) onlar şeir-sənətin incəliklərini dərinlən öyrənirlər. Hər zaman Əlişir Nəvainin yanında olan Əbdürrəhman Caminin yaradıcılığı və onların söhbətləri ilə yaxından tanış olurlar. Əlişir Nəvai “Məcalisün-nəfais” təzkirəsində onlardan bir neçəsinin (Ziyayi, Xülqi, Allahi, Bəsiri) adını çəkməklə yanaşı, o zaman onların məşhur misralarından da nümunələr vermişdir.

Akademik Həmid Araslının təbirincə desək, “Kişvəri üzərində məşhur özbək şairi Əlişir Nəvainin qüvvətli təsiri olmuşdur. Şair həmişə Nəvaini nümunə götürmüş, onun qəzəlləri səviyyəsində əsərlər yaratmağa çalışmışdır”. Təbriz ədəbi mühitində tərbiyələnmiş, ona həsəd aparən şairlərin etinasızlığına dözməyən Kişvəri Əlişir Nəvaiyə pənah aparır. Gözəl şair və istedadlı xəttat ustası kimi tanınan, Azərbaycan (türk) ədəbi dilinin formalaşmasında böyük təsiri olan Nemətulla Kişvəri Dilməqani Əlişir Nəvai taleyinə qibtə hissi ilə yazmışdır:

*Kişvəri şe’ri Nəvai şe’rindən əksik iməs,
Bəxtinə duşsaydı bir Sultan Hüseyni Bayqara [10, s.344].*

Başqa bir qəzəlində Kişvəri yazır:

*Nəvai himmətindən Kişvəri əhli-nəzər boldu,
Cəhan mülkün tutar şeiri nəzər bolsa Nəvainin [11, s.III].*

Kişvəri yaradıcılığında Əlişir Nəvai şeirlərinə yazılmış nəzirələr onun “nəinki özünə qədərki anadilli poeziyadan, həm də ümumi türkdilli ədəbiyyatın ən mütərəqqi və böyük şairlərindən də bəhrələnməsini sübut edir [12, s.17].

*Kişvəri divanının hər beyti-əhli-dərd üçün,
Sanki bir peyki-Nəvaiddir, Xorasandin gəlib [12, s.III].*

3. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Əlişir Nəvai irsinin öyrənilməsi. Əlişir Nəvai yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi məsələsini iki istiqamətdə qeyd edə bilərik.

İlk olaraq, ədəbi təsir, daha sonra isə ədəbiyyatşünaslıq – tədqiqat məqalələrinin (monoqrafiyalarının) yazılması ilə.

2008-ci ildə bu sətirlərin müəllifi “Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri” adlı monoqrafiyasını nəşrə hazırlayarkən Əlişir Nəvai yaradıcılığına, təbii ki, xeyli geniş səhifələr ayrılmışdı. Bu zaman “Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” adlı tədqiqata xüsusi ehtiyac duyulduğunun fərqi nə vardıq. Əlişir Nəvai irsinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi və tədqiqi məsələlərinə dair bir əsrlik tarixi vərəqləmək şansını “Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” [10] adlı kitabı (məqalələr toplusu) ilə əldə etdik. Həmin kitabı 2009-cu ildə nəşr edərək ərsəyə gətirdik. Kitabda Ə.Həsənzadə, Əli Nazim, Firidun bəy Köçərli, İsmayıl Hikmət, Salman Mümtaz, Bəkir Çobanzadə, Səməd Vurğun, Həmid Araslı, Məmməd Arif, Məmməd Bəktəşi, Qulamhüseyn Əliyev, Sabir Əliyev, Q.Beqdeli, Məmmədəğa Sultanov, Süleyman Rüstəm, Pənah Xəlilov, Cənnət Nağıyeva, Firuz Sadıqzadə, Ələkbər Ziyatay, Nüşabə Araslı, Kamil Vəliyev, Əbülfəz Rəhimov, Səadət Şıxıyeva, Tofiq Hacıyev və başqalarının məqalələri nəşr olundu. Eyni zamanda, kitabın sonunda Əlişir Nəvai haqqında yazılmış 110 kitab və məqalənin siyahısı göstərilmişdir. Bu nəşrdən keçən son 10 il ərzində Əlişir Nəvai haqqında daha xeyli tədqiqat işləri yazılmışdır. Bunlardan akademik İsa Həbibbəylinin, akademik Möhsün Nağısoylunun, akademik Teymur Kərimlinin, AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslının, professor Ramiz Əskərin və bir çox başqa tanınmış alimlərin adlarını qeyd edə bilərik. Tərhan Quliyev şairin “Mizanül-övzan”-ını, Ataəmi Mirzəyev “Cami, Nəvai və Füzuli yaradıcılığında şairin 40 hədis”, Fuad Köprülünün “Əlişir Nəvai”, Ramiz Əskərin “Əlişir Nəvayi və onun “Xəmsə”si” və s. adda xeyli kitablar nəşr olunmuşdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, professor Cənnət Nağıyeva Əlişir Nəvai yaradıcılığı haqqında 4 monoqrafiya (“Əlişir Nəvainin Bakı əlyazmaları”, “Azərbaycanda Nəvai”, “Özbək ədəbiyyatında Füzuli ənənələri”, “Nəvai və Cami əsərlərinin əlyazmalarının təsviri”), 60-dan yuxarı məqalə yazaraq nəşr etdirmişdir. Bu sətirlərin müəllifi də Əlişir Nəvai haqqında xeyli sayda məqalələr yazaraq kitab və dərgilərdə çap etdirmişdir. Hazırda 400 səhifəlik “Əlişir Nəvainin elmi-filoloji və nəsr əsərləri”nin məzmun şərhindən ibarət monoqrafiyası nəşrdədir.

4. Azərbaycan və özbək dillərinin müqayisəli öyrənilməsində Əlişir Nəvai yaradıcılığının rolu və Ortaq türk ədəbi dilinin tədqiqi tarixində Əlişir Nəvai ədəbi irsinin yeri: Orta əsr – Əlişir Nəvai dövr ədəbiyyatını öyrənərkən, tədqiq edərkən ümumtürk ədəbi dili ortaya qoyulur. Əslində Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi dili, Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzuli dili arasında anlaşılmaz bir söz, fikir, ibarə yoxdur. Bu klassiklərin ədəbi dillərini əsərləri üzərindən təhlilə cəlb etməklə illərdir arzuladığımız orta q türk dilinin bünövrəsini görürük. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun Nadir nüsxələr Fondunda Əlişir Nəvainin və Məhəmməd Füzulinin bir kitabda cəmlənmiş “Divan”-ı vardır. Ədəbi irs uyğunluğu baxımından orta əsrlərdə klassiklərin əsərlərinin – “Divan”larının bir cildə toplanması ənənəvi hal almışdı. Bu baxımdan Nəvai–Füzuli “Divan”larının bir cildə toplanması da həmin ənənənin nəticəsi olaraq yaranmışdı. M.Sultanov. “M.Füzuli və Nəvai divanının birgə əlyazması”, M.Adilov. “Nəvai və Füzulinin bir cild içərisində yazılmış “divan”ları haqqında”, C.Nağıyeva “Nəvai və Füzulinin bir cildə tutulmuş divanlarının daha bir əlyazması” və A.Ülvinin “Nəvai və Füzulinin divanları bir cildə” adlı məqalələri həmin əlyazmadan bəhs edir [13, s.159-163]. Cənnət xanım Nağıyeva o kitabın səhifələrini vərəqləyərək iki dahinin sözləri arasındakı fərqin olub-olmamasını şərh edərdi. Əlişir Nəvai dilinin bizim kənd ellərində indi də işlək dil olduğunu dönə-dönə qeyd edərdik. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, orta q dil yaratmaq istəyimizi - ədəbi dil üzərində istədiyimiz nəticəni əldə etmək istəyiriksə, klassikləri olduğu kimi elmə, ədəbiyyata, yazımıza qaytarmalıyıq. Əlişir Nəvainin 21 adda elmi-filoloji və nəsr əsərlərinin məzmun şərhini bir kitabda hazırlayarkən – ən işlək “lüğətim” elə Əlişir Nəvainin öz əsərləri oldu. Yəni, Əlişir Nəvai əsərlərini “tərcümə etdim”, – deyə ortada bir fikir yoxdur. Elə ki, müasir dilimizə yaxınlaşdırmışıq, o zaman deyə bilərik ki, Əlişir Nəvaini tərcümə etdim. 2020-ci ilin ilk ayında Əlişir Nəvainin “Hikmətli sözlər”-ini (həmkarlarım Yaşar Qasım və Akif Azalpla birgə) əl içi boyda bir kitabçada nəşr etdik [18]. Kitabçanın titullu səhifəsində “tərcümə edənlər” deyə yazsaq da, ürəyimizə yatmadı. Çünki Əlişir Nəvai dili bütün

türk dünyasının dili, ortaq türk mədəniyyətimiz, ortaq tariximiz - ədəbiyyat tariximizin ən layiqli nümunəsidir.

Nəticə / Conclusion

Yekun olaraq qeyd edək ki, “Əlişir Nəvai və Azərbaycan” mövzusu iki qardaş xalqın ədəbi əlaqələr tarixinin qızıl səhifəsi, bitib-tükənməyən araşdırma, tədqiqat qaynağı, ədəbi təsir, ədəbi ənənə, ədəbi simalar tarixinin ilkin mənbəyidir. Əlişir Nəvai ölməzdir, o bütün türk dünyası, bəşəriyyət adına böyük tarixi, ədəbi simadır.

Ədəbiyyat / References

1. Akademik İsa Həbibbəyli. Dünya ədəbiyyatı üçün də əhəmiyyətli iş. Ülvi, A. “Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret cizgiləri, araşdırmalar)”ı kitabına ön söz). Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.
2. Akademik İsa Həbibbəyli. Əlişir Nəvai – Ümumtürk ədəbiyyatında böyük zirvə. “Əlişir Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı” beynəlxalq elmi konfransın materialları: Bakı, 16 noyabr, 2016. (Elmi redaktoru İsa Həbibbəyli, məsul redaktorları A.Ülvi, G.Aşurova). – Bakı, “Elm və təhsil”, 2017.
3. Navoiy, Alisher. Tula asarlar toplami, 10 jildlik, IX jild. Toşkent, Ğafur Ğulom nomidaqi nəşriyet-matbaa ijodiy uyi, 2012, 768 bet. B.
4. Navoiy, Alisher. Tula asarlar toplami, 10 jildlik, X jild. Toşkent, Ğafur Ğulom nomidaqi nəşriyet-matbaa ijodiy uyi, 2012, 692 bet. B.
5. Nəvai, Əlişir. “Mühakimət ül-lügətəyn”. Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıran, ön söz və qeydlərin müəllifi, prof. Kamil Vəli Nərimanoğlu. Bakı, “Yurd”, 1999.
6. Nəvai, Əlişir. Seçilmiş əsərləri (“Fərhad və Şirin” poeması). Bakı, “Öndər”, 2004.
7. Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün... “Nəsimi 600” mövzusunda professor R.Azadənin xatirəsinə ithaf olunmuş III beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, “Elm”, 2017.
8. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
9. Mir Cəlal: Füzuli sənətkarlığı (redaktoru ak.Həmid Araslı). Bakı, “Çaşıoğlu”, 2018.
10. Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında (tərt.ed. A.Ülvi). Bakı, “Qartal”, 2009.
11. Kişvəri. Türk divanı (Avtoqraf nüsxəsi). Tərtibat və müqəddimə: Məhəmmədəli Hüseyni; Mətni transfoneliterasiya edən və redaktoru: Paşa Kərimov. Bakı, “Nurlan”, 2010. (AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının qərarı ilə nəşr olunur).
12. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. Üç cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005. XX cildə. III cild ” (Bakı, Elm, 1984-cü il çapı əsasında təkrar nəşr)
13. Ülvi, A. Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret cizgiləri, araşdırmalar). Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.
14. Sultanov M. M.Füzuli və Nəvai divanının birgə əlyazması. Məhəmməd Füzuli. Elmi-tədqiqat məqalələr. Bakı, Azərnəşr, 1958.
15. Adilov M. “Nəvai və Füzulinin bir cild içərisində yazılmış “divan”ları haqqında”. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası. Bakı, “Elm”, 2009.
16. Nağıyeva C. Azərbaycanda Nəvai (monoqrafiya). Bakı, “Tural-Ə” Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi. 2001.
17. Ülvi A. “Nəvai və Füzulinin divanları bir cildə” – Nəvai və Füzulinin divanları bir cildə. Türkmənistan Elmlər Akademiyası Milli Əlyazmalar İnstitutunda “Əlyazmalar – milli irsin öyrənilməsi əsas mənbəyidir” adlı beynəlxalq elmi konfrans, Aşqabad, 13-14 mart, 2013 464 səh. (məqalə türkmən, rus və english dillərindədir)
18. Əlişir Nəvai. Hikmətli sözlər – Alisher Navoiy. Hikmətli soʻzlar (Azərbaycan və özbək dillərində). Elmi redaktor: akademik İsa Həbibbəyli, tərcümə ed: Almaz Ülvi Binnətova (ön söz müəllifi), Yaşar Qasımbəyli, Akif Azalp. Bakı, 2020.

Алишер Навои и Азербайджан

Алмаз Ульви Биннатова

Доктор филологических наук, Институт литературы имени Низами Гянджеви. Азербайджан.
E-mail: almazulvi1960@mail.ru

Резюме. Тема статьи «Алишир Навои и Азербайджан» сгруппирована по нескольким направлениям: «Влияние творчества Алишира Навои на азербайджанскую литературу», «Влияние азербайджанской литературы на творчество Алишира Навои», «Изучение наследия Алишира Навои в литературоведении», «Роль творчества Алишира Навои в сопоставительном изучении азербайджанского и узбекского языков и место его литературного наследия в истории исследования общетюркского литературного языка». Основным источником в систематизации этих направлений было обращение к произведениям самого Алишира Навои. Тема «Алишир Навои и Азербайджан» составляет золотую страницу в истории литературных связей двух братских народов и является единственным неисчерпаемым источником исследования литературного влияния и традиций, истории литературных личностей.

Ключевые слова: Алишир Наваи, азербайджанская литературоведения, литературное влияние, общетюркская история литературного языка